

החשמונאים וביתא ישראל

מלחמה בשבת

מבוא:

ספר המקבים הוא אחד מהספרים החיצוניים; דהיינו, ספרים שלא זכו להיכלל בכתבי הקודש – חיצוני לתנ"ך. הספר מתאר בהרחבה רבה את פרוץ המרד החשמונאי, את מהלך הקרבות ואת טיהור המקדש. בספר מספר תיאורים של הלכות ומנהגים שבוודאי לא היו מקובלים על חז"ל, אך חלקם תואם את הידוע לנו על ההלכה האתיופית המקורית, כפי שנראה להלן. האם יש בהתאמה זו רמז למועד גלות הקהילה והנתקותם משאר קהילות ישראל? האם תקנת בית חשמונאי להילחם בשבת עשויה ללמד על זמן התנתקות הקהילה משאר קהילות ישראל?

הדעות:

1. **כן, גלו לפני תקנות החשמונאים:** בית חשמונאי פסקו להתיר מלחמה בשבת. "יתכן שהעדר הלכה זו בקרב הקהילה מעידה על מועד ניתוקם משאר העדות – טרם תקופת החשמונאים.
 2. **לא, גלו טרם התפלגות הכתות:** בשונה משאר הכתות בימי הבית השני בביתא ישראל לא ניכר שום אופי פלגני דבר המרמז על ניתוקם לפני היווצרות הפלגנות הכתתית בימי הבית השני.
 3. **לא, גלו לפני הכיבוש היווני:** יש טוענים שדווקא כיבוש היווני של מצריים נתקה בין ביתא ישראל לשאר העם.
- כל המסקנות נשארו בגדר השערות בלבד.**

עמדה 1: ביתא ישראל התנקתו משאר עדות ישראל לפני תקופת החשמונאים (יוסי זיו)

במאמר מרתק יוסי זיו משווה בין ההלכה הקדומה לבין התנהגות החשמונאים בפרוץ המרד. ההשוואה מלמדת על תעוזת נפשם של החשמונאים בשעת צרה, אך לא כולם הזדהו עם מעשים אלו, להלן ציטוט מן המאמר:

משפט שדה

הסיפור המפורסם על הריגת היהודי המתיוון ופרוץ המרד החשמונאי במודיעין מתואר בהרחבה בפתיחת ספר מקבים-א ב 23-25:

וככלותו לדבר את הדברים האלה, קרב איש יהודי לעיני כולם לזבוח על הבמה במודיעין במצוות המלך. וירא מתתיהו ויקנא וישתונן כליותיו, וישלח חרונו כמשפט וירץ ויזבחהו על הבמה. ואת איש המלך המאלץ לזבוח המית בעת ההיא ואת הבמה הרס.

מתתיהו עורך משפט שדה ביהודי המקריב לעבודה זרה. אמנם מדין 'יהרג ואל יעבור' מחוייב יהודי למסור נפשו ולא לעבוד עבודה זרה; אולם, על פי דיני ישראל, היה אָמור מתתיהו להעמידו לדין כמקובל. משפט שדה נאסר לחלוטין בספרות חז"ל, מלבד יוצא דופן אחד: 'הבועל ארמית קנאים פוגעים בו'. הדברים מפורשים בתלמוד ונפסקו להלכה ברמב"ם הלכות סנהדרין פרק יב (בדילוגים):

כיצד דנין דיני נפשות, כשיבואו עדים לבית דין ואומרים ראינו פלוני זה שעבר עבירה פלונית, אומרין להן מכירין אתם אותו התריתם בו, אם אמר אין אנו מכירין אותו או נסתפק לנו או שלא התרו בו הרי זה פטור. אחד תלמיד חכם ואחד עם הארץ צריך התראה ... וכיצד מתרין בו אומרין לו פרוש או אל תעשה שזו עבירה היא וחייב אתה עליה מיתת בית דין או מלקות, אם פירש פטור, וכן אם שתק או הרכין בראשו פטור ואפילו אמר יודע אני פטור עד שיתיר עצמו למיתה ויאמר על מנת כן אני עושה ואח"כ יהרג, וצריך שיעבור ויעשה תיכף להתראה בתוך כדי דיבור, אבל אחר כדי דבור צריך התראה אחרת ... כיצד מאיימין על (העדים ב) עסקי נפשות, אומרים להן שמא תאמרו מאומד ומשמועה עד מפי עד מפי אדם נאמן שמעתם, או שמא אין אתם יודעים שסופנו לבדוק אתכם בדרישה וחקירה, הוו יודעים שלא כדיני ממונות דיני נפשות, דיני ממונות אדם נותן ממונו ומתכפר לו דיני נפשות דמו ודם זרעו תלויין בו עד סוף כל העולם ... אם עמדו בדבריהן מכניסין את הגדול שבעדים ובודקים אותו בדרישה וחקירה כמו שיתבאר בהלכות עדות, אם נמצאת עדותו מכוונת מכניסין את השני ובודקין אותו כראשון, אפילו היו מאה עדים בודקין כל אחד ואחד בדרישה וחקירה.

תהליך ארוך, מורכב, מוקפד ומדוקדק, נדרש בדיני ישראל כדי לממש דיני נפשות ולהוציא אדם להורג. מתתיהו מדלג על חובה זו, וממית את המתיוון על דעת עצמו. סביר מאוד שחז"ל הזדהו עם המעשה אך בשום אופן לא יכלו להסכים להעדר התהליך.

מלחמה בשבת

בהמשך ספר המקבים מוצאים אנו שחייליו של מתתיהו נמנעים ממלחמה בשבת. מקבים-א ב 29–41:

אז ירדו רבים, בבקשם צדק ומשפט, אל המדבר, לשבת שם ... וירדפום רבים, וישיגום, ויחנו עליהם ויערכו נגדם מלחמה ביום השבת. ויאמרו אליהם: עד הנה! צאו ועשיתם כדבר המלך - וחיייתם. ויאמרו: לא נצא ולא נעשה את דבר המלך, לחלל את יום השבת. וימהרו לעשות מלחמה עליהם. ולא השיבו להם, ולא ירו בהם אבן ולא סגרו את המסתורים. ויאמרו: נמות כולנו בתומנו, עדים עלינו השמים והארץ כי בלא משפט ישמידונו. ויקומו עליהם למלחמה בשבת וימותו הם ונשיהם וטפם ומקניהם, כאלף נפש אדם.

הימנעות ממלחמה בשבת מנוגדת להלכת חז"ל. וכן בהמשך הפרק משכנע מתתיהו את לוחמיו להילחם בשבת.

וידע מתתיהו וידידיו ויתאבלו עליהם עד מאוד. ויאמרו איש אל רעהו: אם נעשה כולנו כמו שעשו אחינו, ולא נילחם בגויים על נפשנו ועל חוקינו, עתה מהרה יכריתונו מעל האדמה. ויוועצו ביום ההוא לאמר: כל איש אשר יצא עלינו למלחמה ביום השבת, נילחם בו, פן נמות כולנו, כאשר מתו אחינו במסתורים.

לפי ספר מכבים חייליו של מתתיהו נמנעים ממלחמה בשבת. (להרחבה בנושא עיינו במאמרו המצורף שך יוסי זיו – חשמונאים, חז"ל וביתא ישראל) ויכוח ארוך שנים מתנהל סביב השאלה האם מתתיהו חיזק הלכה קיימת או שחידש הלכה. כך או כך, סביר להניח שהיו בעם ישראל, בימי בית שני, קבוצות שראו בשמירת השבת ערך עליון. לשיטתם, שבת דוחה פיקוח נפש ואין פיקוח נפש דוחה שבת. כלומר, יש למסור את הנפש ואין לחלל שבת כדי להציל חיים. ידועה ומפורסמת הלכת חז"ל 'פיקוח נפש דוחה שבת'. חז"ל אף מעודדים חילול שבת לצורך הצלת נפשות. תלמוד ירושלמי מסכת יומא פרק ח הלכה ה:

תני הזריז משובח והנשאל מגונה והשואל הרי זה שופך דמים. תני כל דבר שהוא של סכנה אין אומר יעשו דברים בעכו"ם ובקטנים אלא אפילו בגדולים בישראל.

וכן, בהרחבה רבה, בתלמוד הבבלי וברמב"ם הלכות שבת פרק ב:

דחוייה היא שבת אצל סכנת נפשות כשאר כל המצות ... ש(אפילו) ספק נפשות דוחה את השבת ... כשעושים דברים האלו אין עושין אותן לא ע"י גוים ולא ע"י קטנים ולא ע"י עבדים ולא ע"י נשים כדי שלא תהא שבת קלה בעיניהם, אלא על ידי גדולי ישראל וחכמיהם, ואסור להתמהמה בחילול שבת לחולה שיש בו סכנה שנאמר (ויקרא י"ח) אשר יעשה אותם האדם וחי בהם ולא שימות בהם, הא למדת שאין משפטי התורה נקמה בעולם אלא רחמים וחסד ושלום בעולם.

במקרה זה, תואמת ההלכה האתיופית את התיאור הראשוני בספר המקבים ומנוגדת לחז"ל. בעדות אישית מפי זקני העדה שמעתי, לא פעם, תיאור אירועים בהם אויבים תקפו את קהילת ביתא ישראל בשבת. היו בביתם כלי נשק, אך בני העדה נמנעו מלאחוז בנשק בשבת, ומתו על קידוש ה'. בהלכה האתיופית השבת היא ערך עליון ואין דבר ששבת נדחית בפניו, אף לא צום יום כיפור.

מתי התנתקו ביתא ישראל מעם ישראל? שאלה מרכזית, חשובה ומסקרנת זו, טרם נפתרה. יתכן ובפנינו מקור נדיר בסוגיה זו. ביתא ישראל, כנראה, לא הכירו את תקנת מתתיהו. ומנהגם, שלא להילחם בשבת, תואם את מנהג החשמונאים ותומכיהם בראשית המרד. מכאן, אולי, כהשערה בלבד, שביתא ישראל התנתקו מעם ישראל קודם תקופת החשמונאים.

סתירה: תקנות בית חשמונאי לא מהוות עדות לניתוק הקהילה (חגי משגב)

בפשר חבקוק שבמגילות מדבר יהודה מאשימים אנשי הכת את הכוהן הרשע שהפתיע את מורה הצדק בבית גלותו ביום השבת. הוזה אומר, גם אחרי השתלטות בית חשמונאי על הארץ, כלומר דור אחרי מתתיהו, עדיין היו קבוצות שלא ראו את ההיתר הזה כנכון.

קושיה: ברוך ווללין

הנך יודע האם, הקיסרים בקיאים בספר המקבים? והאם הם רואים אותו כחלק אינטגרלי מהתנ"ך?

תשובה: יוסי זיו

ספר המכבים, כמו שאר הספרים החיצונים, חנוך, יובלים, טוביה, יהודית, בן סירא וכו' הוא חלק מספר התנ"ך וכתבי הקודש של ביתא ישראל.

אמנם קדושתה של הארץ (בראשית, שמות, ויקרא, במדבר, דברים, יהושע, שופטים ורות) גדולה יותר.

חלק מהקסים שפגשתי היו בקיאים ביובלים, במקבים ואני מניח שגם בשאר הספרים.

עמדה 2: ביתא ישראל לא היו שותפים לפלגנות הכתות בימי הבית השני וזה הרמז לשעת ניתוקם (הרב יואל בן נון)

העמדה האוסרת כל מלחמה בשבת, וכל פיקוח נפש הייתה גם עמדת היובלים, וכיתות בית שני, אלא שהם פרשו מירושלים, ומן הלוח של ירושלים, פרישה אידיאולוגית קשה וחריפה, בעוד ביתא ישראל שמרו על הלוח של ירושלים (ושל חז"ל ושלנו), ושמרו מכל משמר על הקשר לירושלים - זה גם הגורם העיקרי לחידוש הקשר עם ירושלים בימינו. מכאן ברור, שביתא ישראל לא היו חלק מן הפילוג האידיאולוגי בימי בית שני, וראשית ניתוקם החל לפני הפילוג ההוא.

עמדה 3: כיבוש היווני של ארץ ישראל גרמה לניתוק בין הקהילות שנכבשו לאתיופיה שלא נכבשה. (ליאור גלהר)

ביתא ישראל לא ציינו את חנוכה, המתייחס לתקופת הכיבוש היווני (סלאוקי) של ארץ ישראל, אך ציינו את צום אסתר המתייחס לתקופת הכיבוש הפרסי (האחמני). בעוד שממלכת פרס השתרעה עד גבול [ממלכת כוש](#), לא ידוע לי על ניסיון של אלכסנדר מוקדון או יורשיו להשתלט על שטחים בדרום מצרים הגובלים בממלכת כוש. אם היו יהודים שירדו מן הארץ לממלכת כוש במאה השמינית לפנה"ס, או פלשו אליה ונשבו בה [כחצעת הרב ולדמן](#), נראה שהם הוסיפו לעמוד בקשר עם יהודי ארץ ישראל ולקבל את האגרות הנזכרות בפרק ט' של מגילת אסתר. קהילה יהודית זו לא נכבשה על ידי היוונים ולא נחשפה ישירות להשפעת ההתייוונות. במסגרת חוסר הידע המוחלט אודות קהילה זו, לא ידוע לנו גם אם היא נרדפה על יסוד אמונתיה כפי שקרה ליהודי מצרים בתקופת תלמי הרביעי וליהודי ארץ ישראל בימי אנטיוכוס הרביעי. כך או כך, אני משער שהכיבוש היווני של ארץ ישראל הוא שהביא לניתוק התקשורת בין היהודים שחיו מדרום למצרים, בממלכת כוש או דרומית לה, לבין היהודים שחיו תחת הכיבוש היווני.

בנוסף, אם בתקופת הכיבוש הפרסי נהגו היהודים לציין בכל שנה את חידוש הברית עם הקב"ה באופן ציבורי, בדומה למעמד האישי המתואר בפרשת [כי תבוא](#), מן ההכרח שגזירות אנטיוכוס וחילול המקדש לא אפשרו להתמיד במנהג זה. ניתן לשער (שוב בהיעדר ראיות שיאפשרו להכריע לכאן או לכאן) כי שמונת ימי ההלל וההודאה שנקבעו עם טיהור המקדש בלעו לתוכם את חידוש הברית, במיוחד לנוכח מאמצי חז"ל להצניע את היסוד הלאומי בחנוכה. כך ניתן לתרץ כיצד בארץ ישראל לא נותר זכר לסיגד, בעוד באתיופיה לא נותר זכר לחנוכה. אולם כאמור חסרים לנו ממצאים ארכאולוגיים או אחרים שיאפשרו לתקף הצעה זו.

סתירה: יקתה רוזן

השאלה היא - האם לוחמי מתתיהו שלא נלחמו בשבת עשו כן על פי הלכה קדומה כלשהי או על דעת עצמם? אולי בלהט מלחמת הדת כנגד היוונים היה נראה להם בלתי אפשרי לחלל את השבת דווקא בשביל לחזק את היהדות - הרי זה תרתי דסתרי! -ואם כן אין להסיק מכאן דבר על השיטה ההלכתית של ביתא ישראל.

תשובה: יוסי זיו

אכן הסקת המסקנות מסופקת מאוד.
הכול בגדר השערה.

הנושא סבוך ורחב.
למעוניינים להעמיק, מומלץ לקרוא את מאמרו של הרב גורן 'לחימה בשבת לאור המקורות' ואת תגובתו של הרב נריה – הכול באתר דעת.
בנוסף לכך מאמרו של:
משה דוד הר, 'לבעיית הלכות מלחמה בשבת בימי בית שני ובתקופת המשנה והתלמוד', **תרביץ**, ל (תשכ"א), עמ' 243–256, 341–356.

סיכום:

בית חשמונאי פסקו להתיר מלחמה בשבת. יש אומרים כי העדר הלכה זו בקרב הקהילה מעידה על מועד ניתוקם משאר העדות – טרם החשמונאים. אחרים טוענים שחוסר הפלגנות של הקהילה מעידה על ניתוקם לפי עת היווצרות הכתות בימי הבית השני. יש טוענים שדווקא כיבוש היווני של מצריים נתקה בין הקהילות. אך כל המסקנות בגדר השערות בלבד.